

**Een duffen politieken strijd, evenbeeld van
den duffen parlementairen toestand**

*Over de politieke berichtgeving van
De Telegraaf tussen 1902 en 1914*

Lauren Antonides

4131738

l.h.antonides@students.uu.nl

Bachelorscriptie Geschiedenis

Universiteit Utrecht

Dr. Adriejan van Veen

1 april 2017

8.789 woorden

Inhoud

Samenvatting.....	3
Inleiding.....	4
1. Politieke en journalistieke vormveranderingen.....	9
Oplopende hartstochten.....	9
Een verantwoordelijke taak.....	12
<i>De Telegraaf</i> : vrijmoedig en onfatsoenlijk.....	14
2. Spelen volgens de spelregels: de volksleiders.....	18
Bittere ernst.....	18
De herder en de generaal.....	20
Een verhelderend onderhoud.....	22
Conclusie.....	24
3. Heimwee naar hartstocht: de verkiezingen.....	25
Verkiezingsdrukte.....	25
Koel als komkommers.....	26
De huidige stand der politieke zaken.....	28
Conclusie.....	30
Conclusie.....	31
Literatuur- en bronnenlijst.....	33

Samenvatting

In de huidige historiografie is de rol van de journalistiek in de nieuwe politieke openbaarheid die in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw haar intrede deed onderbelicht gebleven. De geschiedschrijving die er bestaat, richt zich bovendien voornamelijk op de verzuilde pers. In deze scriptie wordt onderzocht hoe *De Telegraaf*, als neutrale krant met een Amerikaanse stijl, berichtte over aspecten van de politieke cultuur in de periode tussen 1902 en 1914. Dit onderzoek laat zien hoe het meest gelezen Nederlandse dagblad over het nieuwe fenomeen van volksleiders en de meer massale beleving van de verkiezingen berichtte. Met een zekere ironische distantie beschouwde de krant de politiek als spel met zijn eigen spelregels, maar dacht tegelijkertijd met weemoed terug aan de hartstochtelijke ideologische strijd die het politieke landschap voor 1900 kenmerkte.

Inleiding

‘Het karakter van De Telegraaf laat zich het best vastleggen in dit woord: wuftheid, verregaande lichtzinnigheid, eene luchthartigheid die zich [...] vaak in de meest stuitende en ergerlijke beweringen uitspreekt.’¹

Dit schreef pater M. Stoks over de krant *De Telegraaf*, die toen achttien jaar bestond. Voor een ander dagblad zou zulke kritiek misschien moeilijk te verteren zijn geweest, maar *De Telegraaf* kon het waarschijnlijk wel waarderen. In 1895 werd deze krant namelijk opgericht als reactie op de saaie berichtgeving van de burgerlijke pers, met name het *Algemeen Handelsblad*. De onbenulligheden in dit blad zouden volgens oprichter Henry Tindal gelezen worden door ‘echte oude sokken’. Het was tijd voor een krant met meer pit.² Onder de nieuwe eigenaar Hak Holdert bedreef *De Telegraaf* vanaf 1902 journalistiek die nòg gedurfdere en experimenteler was dan onder zijn voorganger. De krant was levendig, divers en toegankelijk.³ Dit leek aan te slaan bij het publiek; vanaf 1905 was het de grootste krant van Nederland.⁴

De Telegraaf vervulde een bijzondere positie in het vroegtwintigste-eeuwse Nederlandse journalistieke landschap. Zo vertegenwoordigde de krant geen eenduidige ideologie, maar was ze juist uitgesproken neutraal.⁵ De dominante verzuilde pers, met kranten als *De Standaard* en *Het Volk*, was daarentegen wel ideologisch gekleurd en sterk opiniërend.⁶ Daarnaast had de krant een on-Nederlandse stijl; in vergelijking met andere dagbladen flirtte *De Telegraaf* duidelijk met *new journalism*. In deze van oorsprong Amerikaanse beweging stond de beleving van de lezer centraal.⁷ Politieke berichtgeving werd bijvoorbeeld in nieuwe journalistieke genres als de reportage en het interview gegoten. Ook gevoel voor drama was *Telegraaf*-verslaggevers niet vreemd.⁸ Andere Nederlandse kranten stelden zich behoudender op als het op *new journalism* aankwam. Journalisten meenden bovenal een verantwoordelijke functie te hebben en moesten weinig hebben van de weinig consistente en sentimentele Amerikaanse stijl.⁹

In de periode dat Holdert aan het roer van *De Telegraaf* stond, moderniseerde ook de politieke cultuur in Nederland. Historici spreken ook wel van de nieuwe openbaarheid, die vanaf

¹ Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009) 89.

² Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 23 – 24.

³ Ibidem, 86 – 88.

⁴ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland, 1850 – 2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004) 101.

⁵ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 90 – 91.

⁶ Piet Hagen, *Journalisten in Nederland. Een persgeschiedenis in portretten, 1850 - 2000* (Amsterdam 2002) 28 – 32.

⁷ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 30 – 31; Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 78.

⁸ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 35.

⁹ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 33 – 34.

1880 haar intrede deed.¹⁰ Kenmerkend hiervoor zijn de opkomst van politieke partijen, het toenemend belang van politieke leiders en een verandering in de wijze waarop het parlementaire debat gevoerd werd.¹¹ Het ethische en juridische debat van ‘beschaafde heren’, zo kenmerkend voor Thorbeckes generatie, maakte plaats voor een ideologische strijd waarbij mobilisering van de achterban centraal stond.¹² In een proces van opkomende zuilvorming richtte de politiek zich meer op het volk, en raakte het volk meer betrokken bij politiek. Verzuilde dagbladen bewezen zich als effectieve platforms om de massa mee te bereiken.¹³ Karaktervastheid en verantwoordelijkheid waren de sleutelwoorden. *De Telegraaf* week echter op deze punten af van de journalistieke norm. Hoe reageerde een neutraal blad als *De Telegraaf* dan op de nieuwe politieke cultuur? Welke rol vervulde zij in het journalistieke en politiek-culturele landschap van de late negentiende en vroege twintigste eeuw?

Aan deze vragen is in de Nederlandse historiografie tot op heden nauwelijks aandacht besteed. Wat ten eerste opvalt, is dat de pers überhaupt een marginale rol speelt in de geschiedschrijving over politieke cultuur in deze periode. Ido de Haan en Henk te Velde zijn twee belangrijke auteurs op dit gebied. Met de concepten ‘politieke cultuur’ en ‘openbare sfeer’ verwijzen ze naar de plaatsen waar publiekelijk over politiek werd gesproken en de manier waarop dat ging.¹⁴ De vormverandering van de politieke cultuur die tussen 1880 en 1918 plaatsvond, karakteriseren ze als de uitbreiding van de politieke arena. Het parlementaire debat tussen liberaal-burgerlijke ‘beschaafde heren’ maakte plaats voor politieke partijen en verzuilde massaorganisaties die een massale en ideologische politiek bedreven.¹⁵ De rol die de pers vervulde in deze politieke vormverandering maakt echter geen deel uit van hun onderzoek. Maartje Janse benadrukt dat de pers wel een essentiële institutie was binnen de openbare sfeer, omdat ze het publiek debat faciliteerde. In onderzoek van Britse en Amerikaanse historici is de perscultuur dan ook wel een belangrijk onderzoeksobject binnen de openbare sfeer.¹⁶ Het is dan ook opmerkelijk, dat Nederlandse historici weinig aandacht hebben besteed aan de pers als onderdeel van de nieuwe politieke cultuur.

In pers-historisch onderzoek dat wèl over de Nederlandse journalistiek in deze periode gaat, wordt voornamelijk de verzuilde pers bestudeerd, en niet *De Telegraaf*.¹⁷ Deze pers was sterk

¹⁰ Ido de Haan en Henk te Velde, ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848 – 1900’, *Low Countries Historical Review* 111 (1996) 2, 167 – 200, aldaar 167 – 168.

¹¹ De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 169.

¹² Huub Wijfjes, ‘Haagse kringen, Haagse vormen. Stijlverandering in politieke journalistiek’, in: Jo Bardoel (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 19 – 34, aldaar 19 – 20.

¹³ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 29 – 30.

¹⁴ De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 168.

¹⁵ De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 180 – 183.

¹⁶ Maartje Janse, ‘Towards a history of civil society’, *De Negentiende eeuw* 32 (2008) 2, 104 – 121, aldaar 104 - 108.

¹⁷ Huub Wijfjes, ‘Perspectief in persgeschiedenis’, *Low Countries Historical Review* 114 (1999) 2, 223 – 235, aldaar 235.

ideologisch gekleurd en hierdoor ook behoudend. Het idee dat kranten een verantwoordelijke taak hadden en een duidelijke opinie moesten verkondigen zou namelijk zo sterk verankerd zijn in de psyche van Nederlandse journalisten, dat op internationale journalistieke ontwikkelingen nauwelijks werd ingespeeld. Het concept *new journalism*, waarbij opinie ondergeschikt is aan het nieuws, zou volgens pershistorici dan ook op de Nederlandse pers in deze periode nauwelijks van toepassing zijn.¹⁸ Deze historiografische nadruk op verzuilde dagbladen suggereert bovendien dat de Nederlandse pers de algehele vormverandering van de politieke cultuur in de jaren 1880 – 1918 op de voet volgde. Het idee dat de verzuiling alomvattend was, wordt echter in meer recente studies ondermijnd. Peter van Dam wijst erop dat een groot deel van de Nederlandse samenleving niet meeging met de tendens van verzuiling. Toch is het niet-verzuilde deel van de maatschappij nog sterk onontgonnen terrein in de bestaande geschiedschrijving.¹⁹ Mediahistoricus Huub Wijfjes sluit zich vanuit de persgeschiedenis bij dit argument aan: hij stelt dat zowel de liberaal-neutrale pers als de opkomende massapers ondergeschoven kindjes zijn in deze historiografie.²⁰

Gezien de huidige stand van zaken in de politieke en journalistieke historiografie, is onderzoek naar de politieke berichtgeving van *De Telegraaf* in deze periode zeer interessant. Deze krant vormt een uitzondering op het beeld dat geschetst wordt van de toenmalige verzuilde pers. Ze presenteerde zich namelijk als onpartijdig en vertegenwoordigde, zeker in de tijd van Holdert, een veelheid aan politieke stromingen.²¹ Bovendien was de journalistieke stijl van *De Telegraaf* allesbehalve conventioneel; met *new journalism* werd volop geëxperimenteerd.²² Tegelijkertijd schreven de *Telegraaf*-redacteuren wel veel over politiek.²³ Onderzoek naar de manier waarop journalisten van *De Telegraaf* over de nieuwe politieke cultuur berichtten in de periode tussen 1902 en 1914, vanaf Holderts aantreden en voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, is daarom een waardevolle toevoeging aan de historiografie. Het kan nieuwe inzichten verschaffen in de vormverandering van de pers, de plek van neutrale kranten in een verzuild politiek landschap en de vormverandering van de politieke cultuur en de openbare sfeer in Nederland als geheel.

In deze scriptie zal dus geprobeerd worden een verbinding te maken tussen de politieke en journalistieke vormveranderingen in de eerste decennia van de twintigste eeuw. De centrale vraag luidt: ‘Op welke manier berichtten journalisten van *De Telegraaf* over aspecten van de Nederlandse politieke cultuur in de periode tussen 1902 en 1914?’ Aan de hand van een aantal

¹⁸ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 33 – 34.

¹⁹ Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011) 9 – 11.

²⁰ Wijfjes, ‘Perspectief op persgeschiedenis’, 235.

²¹ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 72.

²² *Ibidem*, 35.

²³ *Ibidem*, 91 – 97.

deelvragen zal geprobeerd worden een antwoord op deze vraag te formuleren. Als eerste zullen de vormveranderingen van de Nederlandse politieke cultuur en het journalistieke vak in de periode 1880 tot 1914 onder de loep genomen worden, waarbij *De Telegraaf* extra uitgelicht zal worden. Vervolgens zal geanalyseerd worden op welke wijze het dagblad berichtte over aspecten van de nieuwe politieke cultuur. Enerzijds zal onderzocht worden hoe *De Telegraaf* over de nieuwe positie van politieke leiders berichtte, anderzijds zal de berichtgeving over de meer massale beleving van de verkiezingen in kaart worden gebracht. Uit dit onderzoek zal blijken dat de krant de politiek met een ironische distantie beschouwde als spel met zijn eigen spelregels, maar tegelijkertijd met weemoed terugblikte op de hartstochtelijke ideologische strijd die het politieke landschap voor 1900 kenmerkte.

De methode van dit onderzoek behelst de combinatie van literatuurstudie en de bestudering van primair bronmateriaal. Verschillende uitgaves van *De Telegraaf* tussen 1902 en 1914 die zijn gedigitaliseerd in de online krantendatabase *Delpher* vormen hiervoor de basis. Gekeken is zowel naar voor deze periode gevestigde als nieuwe journalistieke genres, die aansluiten bij het onderzochte aspect van de politieke cultuur. Voor het hoofdstuk over volksleiders is de berichtgeving over Abraham Kuyper en Pieter Jelles Troelstra in parlementaire portretten, Kameroverzichten en interviews als uitgangspunt genomen. Aan de hand van bestaande literatuur is voor de eerste twee genres gezocht op de volgende rubrieken in combinatie met de zoekterm ‘Troelstra’ of ‘Kuyper’: ‘Parlementaire Portretten’, ‘Binnenhof-kiekjes’ en ‘Tweede Kamer-overzicht’. Interviews waren geen onderdeel van een vaste rubriek. Om deze reden is gebruik gemaakt van verschillende zoektermen: ‘interview’, ‘vraaggesprek’ en ‘onderhoud’, in combinatie met ‘Troelstra’ of ‘Kuyper’. Alle zoekopdrachten waren daarnaast gelimiteerd tot de periode 1902 – 1914.

Het hoofdstuk over verkiezingen baseert zich voornamelijk op reportages, columns en informatieve rubrieken. Gezien ook reportages niet gebonden waren aan vaste rubrieken, is gezocht op de zoekterm ‘verkiezing*’ in een tijdspanne van twee maanden voorafgaand aan de verkiezingen in 1905, 1909 en 1913. Uit deze zoekresultaten zijn de relevante reportages geselecteerd. Naar columns is wel gezocht aan de hand van specifieke rubrieken, namelijk het feuilleton en ‘Dagboek van een Amsterdammer’, wat in deze periode een ongekend populaire column was.²⁴ In combinatie met de zoekterm ‘verkiezing*’ zijn de relevante columns uit het jaar 1905, 1909 en 1913 geselecteerd. Daarnaast heeft de zoekopdracht ‘verkiezing*’ in de verkiezingsjaren ook berichtgeving aan de hand van informatieve rubrieken opgeleverd. De in de

²⁴ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 116 – 117.

literatuur beschreven rubriek ‘Aan het zoeklicht’ is hier een voorbeeld van.²⁵ Gedurende het onderzoek werd daarnaast duidelijk dat *De Telegraaf* een incidentele informatieve rubriek in het leven had geroepen met het oog op de verkiezingen in 1909. Dit drieluik over de verkiezingen is daarom ook aan het bronnenbestand toegevoegd.

²⁵ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 118.

1. Politieke en journalistieke vormveranderingen

In de late negentiende en vroege twintigste eeuw onderging de Nederlandse politieke cultuur aanzienlijke vormveranderingen. De journalistiek volgde de veranderingen in de politiek op de voet, maar hield door strenge beroepsnormen internationale ontwikkelingen buiten de deur. In dit hoofdstuk zullen de politieke en journalistieke veranderingen, en de uitzonderlijke positie van *De Telegraaf* hierin, belicht worden.

Oplopende hartstochten

Vanaf de tweede helft van de negentiende onderging de Nederlandse politieke cultuur aanzienlijke veranderingen. De periode tussen 1848 en 1880 wordt gekenmerkt door een voorzichtige uitbreiding van de openbare sfeer – het publieke debat breidde uit, maar wel binnen de grenzen van de liberaal-burgerlijke politiek.²⁶ Ten grondslag hieraan lag de introductie van het censuskiesrecht, waarbij mannen met een bepaald inkomen het recht kregen om te stemmen.²⁷ Het parlement bestond uit onafhankelijke vertegenwoordigers die discussieerden over het algemeen belang. In *debating societies* werd in besloten kring geoefend met de ‘mondelingen redetwist’. Kiesverenigingen moesten daarnaast op een beschaafde manier politieke betrokkenheid stimuleren. De gegoede burgerij domineerde de politiek en bepaalde daardoor de grenzen van de openbare sfeer.²⁸

De periode na 1880 werd volgens De Haan en Te Velde gekenmerkt door de ‘nieuwe openbaarheid’.²⁹ Ten grondslag hieraan lag de verdergaande kiesrechtuitbreiding van de late negentiende eeuw. In 1887 en 1896 vonden twee belangrijke hervormingen van het kiesrechtstelsel plaats, waarbij het mannelijke electoraat bijna verdubbelde.³⁰ Janse typeert dit democratiseringsproces als de uitbreiding van de publieke sfeer; nieuwe lagen van de bevolking kregen namelijk toegang tot de politieke arena.³¹

De nieuwe openbaarheid betekende dat zowel de plaats van het publieke debat als de wijze waarop het debat gevoerd werd, aanzienlijk veranderde. Zo ontstond in deze periode het fenomeen van de politieke partij.³² De orthodox-protestantse predikant Abraham Kuyper (1837 – 1920) richtte de eerste politieke partij op in 1879: de Antirevolutionaire Partij (ARP). In de jaren daarna volgden ook de liberalen en socialisten de nieuwe tendens van partijvorming. De liberalen richtten de Liberale Unie (LU) op in 1885, de socialisten de Sociaaldemocratische Bond (SDB) in

²⁶ De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 171 – 172.

²⁷ Piet de Rooy, *A Tiny Spot on the Earth. The Political Culture of the Netherlands in the Nineteenth and Twentieth Century* (Amsterdam 2015) 31.

²⁸ De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 171 – 174.

²⁹ Ibidem, 169.

³⁰ De Rooy, *A Tiny Spot on the Earth*, 137.

³¹ Janse, ‘Civil society’, 111.

³² De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 169.

1882 en de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) in 1894.³³ De katholieken leken in eerste instantie minder gecharmeerd van de politieke partij.³⁴ In 1904 richtten ze de Algemeene Bond van R.K. Kiesverenigingen in Nederland op, waarvan de in 1926 opgerichte Rooms-Katholieke Staatspartij de opvolger was.³⁵ De opkomst van politieke partijen moet tegen de achtergrond van de toenemende verzuiling van de Nederlandse maatschappij worden gezien.³⁶ Vanaf de jaren 1890 werd namelijk niet alleen de rol van politieke partijen, maar ook van verenigingen en clubs steeds groter. Deze profileerden en organiseerden zich bovendien langs ideologische lijnen: Janse spreekt in dit kader van een heuse verenigingskoorts.³⁷ Voorbeelden hiervan zijn het socialistische Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond, de liberale vereniging Volksonderwijs en het confessionele Patrimonium.³⁸

Kiesrechtuitbreiding leidde ertoe dat vanaf de jaren 1870 politiek toegankelijk werd voor bredere lagen van de bevolking.³⁹ Ron de Jong en Jasper Loots laten zien dat de verkiezingen als gevolg hiervan een meer publiek karakter kregen: de betrokkenheid van het volk steeg aanzienlijk.⁴⁰ Waar politici eerst nog opriepen tot terughoudendheid uit vrees voor de ‘opgelopen hartstochten’ van kiezers, veranderden de verkiezingen rond de eeuwwisseling pas echt van karakter. Ze werden een vorm van vermaak, gekenmerkt door publieke campagnes en een groot enthousiasme onder het volk. Het bezoeken van de uitslagenavond werd zelfs een volwaardig avondje uit.⁴¹

De nieuwe partijen en hun leiders braken dus met de liberale vorm van politiek, in thematiek en stijl. De thema’s die de nieuwe partijen aansneden, zoals sociale wetgeving en bijzonder onderwijs, spraken brede lagen van de bevolking aan.⁴² Niet langer draaide het debat om het algemeen goed, maar om verschillende ideologische belangen.⁴³ Dit was de overgang van de constitutionele politiek van het midden van de negentiende eeuw, naar de ideologische politiek van de latere negentiende eeuw,⁴⁴ waarin passie en identiteit centraal stonden.⁴⁵ Ook wat betreft politieke stijl namen de nieuwe partijen en hun leiders afscheid van de liberale traditie. De

³³ De Rooy, *A Tiny Spot on the Earth*, 114 – 165.

³⁴ Henk te Velde, ‘Politieke cultuur en politieke geschiedenis’, *Groniek* 137 (1997), 390 – 401, aldaar 401.

³⁵ Gerrit Voerman, ‘De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen’, *Low Countries Historical Review* 120 (2005) 2, 226 – 269, aldaar 258.

³⁶ De Rooy, *A Tiny Spot on the Earth*, 145.

³⁷ Janse, ‘Civil society’, 116.

³⁸ De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 176 – 184.

³⁹ Te Velde, ‘Politieke cultuur’, 400.

⁴⁰ Ron de Jong en Jasper Loots, ‘Valt er wat te vieren op verkiezingsdag? Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848 – 1946’, in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 10 (2008) 47 – 60, aldaar 51.

⁴¹ De Jong en Loots, ‘Valt er wat te vieren op verkiezingsdag?’, 52.

⁴² De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 179 – 180.

⁴³ De Rooy, *A Tiny Spot on the Earth*, 117.

⁴⁴ Ibidem, 150.

⁴⁵ De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 183.

intellectualistische, juridische spreekstijl van liberalen paste niet meer binnen de nieuwe openbaarheid. Thorbecke zou spreken ‘gelijk men gewoon is in het boudoir van een zwakke kraamvrouw te doen’.⁴⁶ De nieuwe politieke retorica appelleerde aan gevoelens en kwesties van ideologische aard. Het moest heftiger, echter en bovenal de ‘hartstogten des volks’ aanspreken.⁴⁷ Kuyper, de socialistische politicus Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846 – 1919) en SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra (1860 – 1930) worden gezien als de belichaming van deze nieuwe retoriek.⁴⁸

De leiderschapstijl onderging daarmee een transformatie. De afstandelijke stijl van liberalen maakte plaats voor meer betrokken en charismatisch leiderschap.⁴⁹ De relatie tussen leider en achterban veranderde. Niet langer baseerden politici hun positie op hun onafhankelijkheid, maar op een hechtere, morele band met de kiezer.⁵⁰ Te Velde spreekt in dit kader van een nieuwe type leiders dat het politieke toneel betrad. Deze ‘volksleiders’ waren de verpersoonlijking van hun partij.⁵¹ Specifieke gedaanten van de volksleider die in Nederland de politieke traditie beïnvloedden, waren de ‘veldheer’ en de ‘profeet’. Kuyper trad geregeld op als veldheer. Hij gebruikte vaak militaire termen om de politieke strijd te beschrijven. Ook nam hij net als Nieuwenhuis en Troelstra de rol van een soort messias op zich.⁵² Kenmerkend voor de profeet was het belang van zelfopoffering. ‘Wat ik moet dragen, is niets bij wat gij lijdt; (...)’ schrijft Troelstra in een van zijn gedichten.⁵³ Het lijden van een leider bevorderde de band met de achterban: hoe meer de leider leed, hoe beter het was.⁵⁴ Daarnaast hanteerden profeten een kenmerkende ernstige retoriek. Het ging in de politiek om belangrijke maatschappelijke vragen, hierbij was lichtzinnigheid niet gepast: ‘De Nederlandse politiek verdroeg geen grapjes.’⁵⁵ Kuypers dramatische woordkeuze, de ‘tale Kanaäns’, past binnen deze ernstige politieke stijl.⁵⁶

De jaren 1900 zagen in enige mate een afzwakking van de gepassioneerde politieke stijl. De ARP en SDAP waren inmiddels beter georganiseerd en hadden zich gevestigd in het politieke landschap, wat het ideologische enthousiasme enigszins inperkte. De nieuwe politieke cultuur consolideerde en het politieke bedrijf normaliseerde. Rond de eeuwwisseling werd volgens De Haan en Te Velde dan ook een nieuw soort politicus geboren, die niet meer boven alles leunde op zijn retorische vaardigheden, maar in grotere mate op zijn vermogen om verantwoordelijke

⁴⁶ De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 177.

⁴⁷ Ibidem, 180.

⁴⁸ Ibidem, 181.

⁴⁹ Ibidem, 181.

⁵⁰ De Rooy, *A Tiny Spot on the Earth*, 136.

⁵¹ Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 58.

⁵² Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 60 – 62.

⁵³ Ibidem, 74.

⁵⁴ Ibidem, 74 – 75.

⁵⁵ Ibidem, 69.

⁵⁶ Ibidem, 79 – 80.

beslissingen te nemen. Dit constructieve leiderschap werd gekenmerkt door een drogere retoriek en zakelijke argumenten, hoewel het volkssentiment belangrijk bleef.⁵⁷ Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren politieke partijen de norm, niet de uitzondering.

Een verantwoordelijke taak

De belangrijkste journalistieke ontwikkeling die samenhang met de opkomst van de nieuwe politieke cultuur was de transformatie van een liberale naar een verzuilde pers.⁵⁸ De verzuiling veranderde namelijk niet alleen het politieke landschap, maar versterkte ook de opiniërende rol van dagbladen. Journalist Piet Hagen stelt dat propaganda van de eigen ideologie in de verzuilde pers centraal stond.⁵⁹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat politici niet schroomden om de rol van journalist op zich te nemen. Troelstra schreef bijvoorbeeld voor het socialistische *Het Volk* en Kuiper was hoofdredacteur van het antirevolutionaire *De Standaard*.⁶⁰ Hij bepaalde daarmee de kleur van de krant: ‘*Le style, c’est l’homme*’, was het credo.⁶¹

Belangrijke kranten binnen de liberale zuil waren de *Arnhemse Courant* en het *Algemeen Handelsblad*. Beide kranten verkondigden liberale denkbeelden, maar waren niet afhankelijk van de liberale partij.⁶² De protestantse zuil kende als dominante krant *De Standaard*, het blad van de Antirevolutionaire Partij. Kuiper zag zijn taak als hoofdredacteur voornamelijk als middel tot het sturen van de opinie.⁶³ Socialisten lazen *Het Volk* en het radicalere *Recht voor Allen* van Ferdinand Domela Nieuwenhuis.⁶⁴ De katholieke lezers hadden de keuze uit het conservatieve *De Maasbode*, het meer gematigde *De Tijd* of het progressieve *Het Centrum*.⁶⁵ Het journalistieke landschap was dus sterk gekleurd. Rond de eeuwwisseling waren veel lezers aangewezen op een ideologisch gekleurde partijkrant.⁶⁶

Een andere ontwikkeling binnen de pers die samenhang met de nieuwe openbare sfeer was de emancipatie van het journalistieke vak. Wijfjes stelt dat de veranderingen in de politieke cultuur een sterke invloed hadden op de positie van journalisten. De bemiddeling tussen politici en de massa werd immers onmisbaar. Als gevolg hiervan professionaliseerde het journalistieke bedrijf. Dit kwam het best tot uiting in het ontluikende beroepsethos onder journalisten.⁶⁷ Kenmerkend hiervoor was de oprichting van de Nederlandsche Journalistenkring (NJK), de

⁵⁷ De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 185 – 188.

⁵⁸ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 48.

⁵⁹ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 29.

⁶⁰ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 38.

⁶¹ Ibidem, 35.

⁶² Hagen, *Journalisten in Nederland*, 29.

⁶³ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 37.

⁶⁴ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 197.

⁶⁵ Ibidem, 30.

⁶⁶ Ibidem, 49.

⁶⁷ Wijfjes, ‘Haagse kringen’, 19 – 20.

beroepsvereniging voor journalisten, in 1884.⁶⁸ De NJK stelde normen aan het vak; de journalistiek moest respectabel zijn en haar beoefenaars verantwoordelijk.⁶⁹ Een krant had als doel actuele politieke en maatschappelijke vraagstukken te voorzien van een duidelijke opinie.⁷⁰

De professionalisering van het vak bracht dus bepaalde standaarden voort waar Nederlandse dagbladen aan moesten voldoen. De journalistieke wereld keek dan ook met argusogen naar ontwikkelingen die zich in het buitenland voltrokken, met name in de VS. Hier ontwikkelde zich naast de opiniërende pers namelijk ook een massapers. *New journalism* lag hieraan ten grondslag. Deze stroming hechtte weinig waarde aan de opiniërende functie van een krant, in plaats daarvan moest ze lezers vooral interesseren en vermaken.⁷¹ *Sensationalism* was daarom een belangrijk element van op *new journalism* geïnspireerde berichtgeving.⁷² Van een verantwoordelijke taak was weinig sprake. De opkomst van de massapers ging gepaard met nieuwe journalistieke genres, zoals het interview en de reportage. Journalistieke methoden kenden minder grenzen, het presenteren van gevoelige informatie was bijvoorbeeld eerder regel dan uitzondering.⁷³

De dominante journalistieke standaarden die voortkwamen uit de professionalisering van het journalistieke vak, maakte dat in Nederland een massapers in deze periode nog weinig voet aan de grond kreeg. Amerikaanse massakranten misten namelijk een consistente opinie in de vorm van een ideologische grondslag. Burgerlijke waarden en het respect voor autoriteiten lieten daarnaast weinig ruimte voor Amerikaanse journalistieke methodes die als ‘opdringerig’ en ‘onhoffelijk’ werden beschouwd.⁷⁴ De NJK waarschuwde zelfs voor het gevaar van sensatiejournalistiek.⁷⁵ Om deze reden was niet het Amerikaanse realisme, gebaseerd op *the bare fact*, van centraal belang in het Nederlandse journalistieke landschap, maar het Franse naturalisme, waarin juist nadruk lag op de met ‘literaire pretentie geschreven politieke stellingname’.⁷⁶ Volgens Kuyper was ‘de drijfjacht op nieuws’ dan ook ‘ondergeschikt aan de leidende en beschouwende taak van de dagbladpers’.⁷⁷

Hoewel *new journalism* inhoudelijk niet op de goedkeuring van Nederlandse journalisten kon rekenen, zijn invloeden ervan wel te herkennen in de stijl van dagbladen in deze periode.⁷⁸ Met nieuwe en bestaande genres zoals de reportage, het Kameroverzicht, het parlementaire

⁶⁸ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 27 - 28.

⁶⁹ Ibidem, 73.

⁷⁰ Ibidem, 30.

⁷¹ Ibidem, 30 – 33.

⁷² Mitchell Stephens, *A History of News* (New York 2007) 194.

⁷³ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 32.

⁷⁴ Ibidem, 33 – 34.

⁷⁵ Ibidem, 86.

⁷⁶ Ibidem, 63.

⁷⁷ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 28.

⁷⁸ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 33.

portret, het interview en de column werd namelijk voorzichtig geëxperimenteerd.⁷⁹ Er waren echter grenzen aan journalistieke vernieuwing. De verantwoordelijke, opiniërende functie moest namelijk niet in het geding komen. Journalist Gerard Mulder stelt dat na 1914 professionalisering en modernisering van het journalistieke bedrijf pas echt van de grond kwamen. Volgens hem was er maar een krant die zijn tijd ver vooruit was: *De Telegraaf*.⁸⁰

De Telegraaf: vrijmoedig en onfatsoenlijk

De journalistieke wereld volgde de nieuwe Nederlandse politieke cultuur dus op de voet: dagbladen verzuilden en het journalistieke vak werd onderhevig aan professionele standaarden om een juiste bemiddeling tussen het volk en politici te garanderen. De neutrale Amerikaanse massapers, die internationaal aan steeds meer terrein won, leek dankzij deze ontwikkelingen op weinig goedkeuring te kunnen rekenen van Nederlandse journalisten. *New journalism* was inhoudelijk gezien onaanvaardbaar, en op het gebied van stijl werd slechts met een zekere terughoudendheid geëxperimenteerd met nieuwe genres gebaseerd op deze stroming.

Een vreemde eend in de bijt was echter de in 1895 opgerichte *De Telegraaf*, die afstand deed van de verzuilende tendens en ook wat betreft journalistieke stijl meer elementen van de opkomende Amerikaanse massapers overnam. Inhoudelijk gezien was de krant niet verbonden aan een ideologie en paste ze daarom niet binnen het beeld dat geschetst wordt van de Nederlandse pers als overwegend verzuild. Hoofdredacteur Holdert stimuleerde juist een breed scala aan politieke opvattingen. ‘Het dagblad (...) [zal] nimmer de beginselen van eenige staatkundige of kerkelijke richting mogen voorstaan en steeds te dien opzichte volkomen neutraal zijn’, liet hij vastleggen.⁸¹ Zijn medewerkers genoten een ongewoon grote mate van vrijheid in wat ze mochten schrijven.⁸² De krant vertegenwoordigde dus geen eenzijdige ideologie, hoewel journalisten in de praktijk niet volledig neutraal waren. De signatuur van politieke redacteurs van *De Telegraaf* sloot volgens mediahistorica Mariëtte Wolf namelijk het meest aan bij het progressief-liberale en sociaaldemocratische gedachtengoed.⁸³

Stilistische elementen van de Amerikaanse massapers zijn herkenbaarder in *De Telegraaf*. Met nieuwe journalistieke genres werd met meer durf geëxperimenteerd. Het dagblad maakte bijvoorbeeld meer dan andere kranten gebruik van reportages.⁸⁴ Dit genre, waarin het ‘rauw overbrengen van de werkelijkheid’ centraal stond, was een product van *new journalism* dat eind

⁷⁹ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 34 en Wijfjes, ‘Haagse kringen’, 20.

⁸⁰ Gerard Mulder, ‘De redigerende hand. Stijl en ordening in de schrijvende journalistiek’, in: Jo Bardoel (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 141 – 152, aldaar 142.

⁸¹ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 29 – 30.

⁸² Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 68.

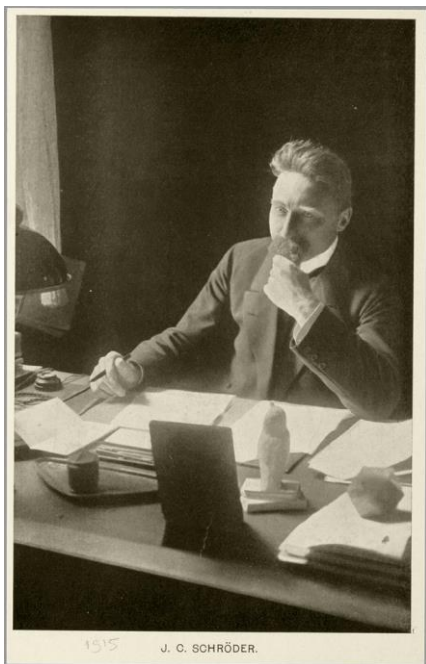
⁸³ Ibidem, 75.

⁸⁴ Ibidem, 94.

⁸⁵ Ibidem, 35.

negentiende eeuw haar intrede deed in de Nederlandse journalistiek.⁸⁵ Anders dan andere dagbladen maakten *Telegraaf*-verslaggevers gebruik van onconventionele middelen in de jacht om een primeur, zoals de publicatie van geheime raadsvergaderingen. De reportages van Philip Pinkhof (1882 – 1956) werden als absoluut onaanvaardbaar beschouwd door andere dagbladen, die deze ‘zakkenrollersjournalistiek’ ten strengste afwezen.⁸⁶

De Telegraaf deinsde ook niet terug voor het interview. Dit genre was eveneens een product van *new journalism* dat rond 1900 in de Nederlandse journalistiek geïntroduceerd werd.⁸⁷ De interviewtechniek van *Telegraaf*-verslaggevers werd door autoriteiten geschuwd. De ‘Typhus Intervieweia’ zou genadeloos woekeren op de redactie van het onfatsoenlijke dagblad.⁸⁸ Dit was hooguit ongewoon voor deze tijd. De Nederlandse interviewstijl was in deze periode juist uiterst beleefd en onderdanig – van harde ondervraging was geen sprake. Het voornaamste doel was niet om de geïnterviewde uitspraken te ontlokken, vaker was het een schets van een impressie of ontmoeting.⁸⁹

Figuur 1. Hoofdredacteur Johan Christiaan Schröder

Ook columns waren een vast onderdeel van *De Telegraaf*. In dit nieuwe genre, ook wel ‘cursiefje’ genoemd, werden alledaagse zaken besproken, variërend van serieuze politieke onderwerpen tot hondenpoep op straat.⁹⁰ Hoofdredacteur Johan Christiaan (Kick) Schröder (1871 – 1938) schreef onder de bijnaam Barbarossa ‘Dagboek van een Amsterdammer’, de meest populaire column van *De Telegraaf*.⁹¹ Zijn cursiefjes sprongen uit in bijtend sarcasme en ironie en Schröder schroomde daarnaast niet het gezag openlijk te bekritisieren.⁹² Hagen noemt zijn stijl bovendien de meeste humoristische van alle hoofdredacteurs die Nederland gekend heeft.⁹³ Als voorman van een neutrale krant ontkwam geen enkele politieke

⁸⁵ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 14 – 16.

⁸⁶ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 101.

⁸⁷ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 74; Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 61.

⁸⁸ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 80.

⁸⁹ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 76 – 77.

⁹⁰ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 34.

⁹¹ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 114 – 116.

⁹² Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 101 – 102.

⁹³ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 280

stroming aan zijn kritische en parodiërende commentaar. Desalniettemin liet hij wel doorsluimeren dat zijn voorkeur bij de progressief liberalen en sociaaldemocraten lag – zij kwamen er het genadigst vanaf in zijn stukken.⁹⁴

Ook qua parlementaire verslaggeving stelden *Telegraaf*-redacteuren zich vernieuwend op. Dit genre was niet nieuw, maar veranderde qua stijl wel aanzienlijk in deze periode. Van gortdroge, stenografische verslagen van de parlementaire debatten was aan het eind van de negentiende eeuw al geen sprake meer. Kamerverslagen werden minder saai, waren ironisch en kritisch, of legden de nadruk op sfeer en stemming.⁹⁵ De Kameroverzichten van *De Telegraaf* waren echter uitzonderlijk in hun leesbaar- en luchtigheid.⁹⁶ Schröder werd gezien als de meester van de ironische, parodiërende Kamerverslagen.⁹⁷ Veel overzichten kwamen daarnaast van de hand van Doe Hans (1882 –

Figuur 2. Politiek redacteur Doe Hans

1946), die tussen 1905 en 1922 de belangrijkste politiek redacteur van *De Telegraaf* was.⁹⁸ Hans hanteerde een bijzonder levendige stijl. Opmerkelijk was ook dat hij een voorstander was van interrupties in de Kamerverslagen, wat voor die tijd ongebruikelijk was.⁹⁹ Dit zou ten goede komen aan de leesbaarheid, wat volgens Hans essentieel was.¹⁰⁰ Zijn signatuur was overigens allesbehalve eenduidig. Zo werd hij meermaals bekritiseerd om zijn ‘rode’ commentaren, hoewel hij ook liberale sentimenten liet doorsluimeren. Een confessionele voorkeur sprak echter duidelijk niet uit zijn commentaren, hoewel hij zelf ‘sterk-religieus aangelegd’ zei te zijn.¹⁰¹

Het parlementaire portret was een ander journalistiek genre dat *De Telegraaf* hanteerde. Deze ‘daguerre-beoordelingen’ beschreven het uiterlijk en soms zelfs karakter van politici, vaak uiterst kritisch.¹⁰² Het genre was ook bij andere dagbladen geliefd, hoewel ook kritiek op het parlementaire portret wijdverbreid was. De politieke verslaggeving zou niet meer om inhoud, maar ‘goedkoope eigenaardigheden’ over iemands uiterlijk draaien. De sterke fixatie op personen

⁹⁴ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 93 – 94.

⁹⁵ Wijfjes, ‘Haagse kringen’, 20.

⁹⁶ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 40.

⁹⁷ Wijfjes, ‘Haagse kringen’, 20.

⁹⁸ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 73.

⁹⁹ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 319.

¹⁰⁰ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 91 – 92.

¹⁰¹ *Ibidem*, 93.

¹⁰² Wijfjes, ‘Haagse kringen’, 21.

was daarom voor veel verslaggevers een teken zijn van onwaardige journalistiek.¹⁰³ Van dergelijke bezwaren was onder de politieke redactie van *De Telegraaf* echter geen sprake. S. Blok publiceerde onder het pseudoniem mr. Antonio talloze uiterlijke beschrijvingen in zijn rubriek 'Parlementaire Schetsen', waarin hij zowel uiterlijk als karakter van politieke figuren onder de loep nam.¹⁰⁴ Vanaf 1910 nam Hans het stokje over, met de serie 'Binnenhof-kiekjes'.¹⁰⁵ Hans zag het als zijn taak het parlement dichterbij de mensen te brengen – zijn levendige, vertellende stijl getuigt hiervan.¹⁰⁶

New journalism leek dus, meer dan op andere kranten, van invloed op *De Telegraaf*. De sensationele benadering van het nieuws was typerend voor het dagblad. *Telegraaf*-journalisten waren daarnaast 'vrijmoediger' en 'opdringeriger' dan hun tijdgenoten.¹⁰⁷ Door 'het gebrek aan elementair fatsoen' kon de krant daarmee op veel kritiek rekenen van andere leden van de NJK en van politieke autoriteiten.¹⁰⁸ Onbekend is echter op welke manier *De Telegraaf*, als neutrale krant met een bijna niet-Nederlandse stijl, over de nieuwe politieke cultuur verslag deed. Hoe ze het optreden van politieke leiders en de meer massale beleving van de verkiezingen beoordeelde, zal in de volgende hoofdstukken onder de loep genomen worden.

¹⁰³ Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 51.

¹⁰⁴ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 41.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 93.

¹⁰⁶ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 319.

¹⁰⁷ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 78.

¹⁰⁸ Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 101; Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 80.

2. Spelen volgens de spelregels: de volksleiders

In de nieuwe politieke cultuur ging het meer dan ooit om personen.¹⁰⁹ Te Velde onderscheidt de ‘profeet’ en de ‘veldheer’ als twee types volksleiders die in deze periode opkwamen. Nederland kende drie profeten: Nieuwenhuis, Troelstra en Kuyper. Daarnaast nam Kuyper ook geregeld de rol van veldheer op zich.¹¹⁰ Te Velde benadrukt dat dagbladen voornamelijk een ondersteunende rol vervulden voor deze volksleiders. Partijbladen als *De Standaard*, *Het Volk* en *Recht voor Allen* hadden als voornaamste functie het contact tussen leider en achterban te onderhouden.¹¹¹ De verpersoonlijking van de politiek had echter ook zijn weerslag in niet-partijgebonden of zelfs neutrale bladen, zoals *De Telegraaf*. Dit blijkt onder meer uit de opkomst van nieuwe journalistieke genres als het interview.¹¹² Hoe *De Telegraaf*, als onverzuielde en meer ‘Amerikaanse’ krant, over volksleiders berichtte, valt af te leiden door te kijken naar specifieke genres waarin deze politieke figuren besproken werden. In dit hoofdstuk zal daarom onderzocht worden op welke manier in parlementaire portretten, Kameroverzichten en interviews in de neutrale *De Telegraaf* over de nieuwe volksleiders bericht werd. Specifiek zal gekeken worden naar de berichtgeving over Kuyper en Troelstra aangezien zij, in tegenstelling tot Nieuwenhuis, tussen 1902 en 1914 actief waren in de Tweede Kamer. Niet hun ideologische motivatie, maar hun politieke stijl en daarbij horende vorm van optreden staat hierbij centraal. Op deze manier kan duidelijk worden wat de kijk van *De Telegraaf* op dit aspect van de nieuwe openbaarheid was.

Bittere ernst

In de parlementaire portretten van Blok en Hans worden volksleiders Troelstra en Kuyper veelvuldig besproken. Over het algemeen wordt er een gemeenschappelijk beeld geconstrueerd van de bewindsmannen: dat van de starre, ernstige leider. Onvermurwbaarheid typeert Kuyper in de portretten. In 1902 schetst Blok een duidelijk contrast tussen de hartstochtelijke liberale politicus Hendrik Goeman Borgesius, die tijdens zijn betoog in de Tweede Kamer ‘in vuur raakt’, en de stoïcijnse Kuyper, die op geen enkele manier geraakt lijkt door de woorden van de oud-minister. ‘[Er is] geen spier op het volle, breede gezicht van den heer Kuyper, dat verraadt, of [...] wel één klank heeft getroffen van al wat is gezegd (...).’¹¹³ Een ander portret eerder dat jaar beschrijft hoe Kuyper in de Eerste Kamer wordt aangevallen door liberaal politicus Isaïc Franssen van de Putte. Ook dan blijft hij volledig koel: als een ‘tot beeld geworden mensch’ zit hij het

¹⁰⁹ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 58.

¹¹⁰ Ibidem, 60 – 61.

¹¹¹ Ibidem, *Stijlen van leiderschap*, 87.

¹¹² Wijffjes, ‘Haagse kringen’, 21 -22 en Hagen, *Journalisten in Nederland*, 77.

¹¹³ S. Blok, ‘Parlementaire portretten van Mr. Antonio. CXII. Oude ministers’, *De Telegraaf*, 13 december 1902 (avondeditie).

gepassioneerde betoog van zijn collega uit.¹¹⁴ Uit Bloks beschrijvingen spreekt een zekere bewondering voor Kuypers houding. Ondanks zijn starheid, is hij een begaafd en overtuigend spreker.¹¹⁵ Hans stelt zich aanzienlijk kritischer op. Volgens hem is Kuyper hèt voorbeeld van de verouderde generatie calvinisten: onbewogen en stuurs. Over de nieuwe generatie is hij wel te spreken: de antirevolutionaire minister Theo Heemskerk zou zich als hèt voorbeeld van de nieuwe generatie ‘jolige christenen’ sympathieker en bovendien moderner opstellen.¹¹⁶

Net als Kuyper wordt ook Troelstra gekarakteriseerd als een ernstige einzelgänger in de parlementaire arena. Tijdens zijn entree in de Tweede Kamer in 1904 beschrijft Blok hoe Troelstra’s ‘afwerende somberheid’ niet past in de joviale stemming van de vergadering. Met zijn droevige gelaat en mat-bleke uiterlijk weigert hij zich in te lijven in de gemoedelijke sfeer. Hij noemt hem ‘militant-vijandig’ en spreekt van een bitter-sarcastisch ‘strijdwoord’ dat de socialistische voorman hanteerde. Zijn ‘geeselende taal’ en ‘striemende woorden’ veroorzaken een spanning in de Kamer.¹¹⁷ Volgens *De Telegraaf* trad Troelstra dus op als het type veldheer. In een ander portret wordt ook Troelstra’s gebrek aan humor bekritiseerd. De bitter-ernstige politicus past volgens Blok niet binnen de moderne parlementaire vergadering, die ‘goedlachsich [is] van aard en natuur.’¹¹⁸

Blok en Hans zijn het eens over het belang van humor in de Kamer. ‘*Ridendo dicere verum*’ is volgens Blok het credo: al lachend de waarheid zeggen. Doordat het parlement nu onderdeel is geworden van de massa, is er volgens hen meer ruimte voor humor en zijn de meest ‘flauwe, kinderachtige banaliteiten onderdeel van het decorum.’¹¹⁹ De bittere toon van de volksleiders past hier niet in; Troelstra’s klagtoon van ‘bittere armoe, miskennis en hevig lijden’ werkt uitermate irriterend.¹²⁰ De sleutel tot politiek succes is volgens *De Telegraaf* juist het vermogen om grappig en zo nu en dan gezellig te zijn. ‘Wie (...) kracht wil bijzetten aan de propaganda waarvoor hij strijdt, van de rechts-liberalen naar de allerroodsten- toe, moet dit geheim in ogenschouw nemen,’ schrijft Blok.¹²¹

¹¹⁴ S. Blok, ‘Parlementaire portretten van Mr. Antonio. LXXX. Mr. Van Nierop’, *De Telegraaf*, 15 februari 1902 (avondeditie).

¹¹⁵ S. Blok, ‘Parlementaire Portretten van Mr. Antonio. CXXIX. Decorum’, *De Telegraaf*, 28 maart 1903 (avondeditie).

¹¹⁶ Doe Hans, ‘Binnenhof-kiekjes. Parlementaire portretten en schetsen. I. Minister Heemkerk’, *De Telegraaf* 26 februari 1910 (avondeditie).

¹¹⁷ S. Blok, ‘Parlementaire portretten van Mr. Antonio. CXIV. Van een entrée’, *De Telegraaf*, 20 december 1902 (avondeditie).

¹¹⁸ S. Blok, ‘Parlementaire portretten van Mr. Antonio. CCII. Wat de heeren wenschen’, *De Telegraaf*, 26 september 1903 (avondeditie).

¹¹⁹ S. Blok, ‘Decorum’.

¹²⁰ S. Blok, ‘Wat de heeren wenschen’.

¹²¹ Ibidem.

De herder en de generaal

In de Kameroverzichten komt de door *De Telegraaf* geschetste ongemakkelijke positie van de ernstige volksleiders in de gezellige, ontspannen sfeer van de Kamer ook naar voren. Humor wordt door de *Telegraaf*-redacteuren erg gewaardeerd. ‘Zijne Jolige Excellentie’ Heemskerk wordt ook hier getypeerd als hét lichtende voorbeeld van de geslaagde politicus: ‘Zóó humoristisch, zóó gezellig, zóó sappig en toch zóó kruid.’¹²² *De Telegraaf* spreekt van de grote gave van de premier, die ‘de meest dorre stof zóó [omwerkt], dat iedereen er met het meeste genoegen naar luistert.’¹²³ In dit gemoedelijke parlementaire klimaat zijn Kuypers en Troelstra volgens *De Telegraaf* duidelijk vreemde eenden in de bijt. De stroefheid en ‘meer-dan-aardsche onbewogenheid’ typeren Kuypers optreden in de Kamer. De starre houding van de minister levert hem de bijnaam De Roerlooze op: ‘Hij kwam, zag en zweeg.’¹²⁴ Zijn serieuze houding heeft bovendien een duidelijk profetisch karakter. Zo wordt hij getypeerd als herder van zijn kudde schapen¹²⁵ en ‘Meester van zijn Discipelen’.¹²⁶ Een element van ironie valt in deze beschrijvingen niet te ontkennen. Neem bijvoorbeeld een overzicht uit 1908, waarin *De Telegraaf* de eerbied waarmee over Kuypers wordt gesproken bespot:

‘Maar zoodra klonk niet dat ééne woord, zoodra vormden de lippen des redenaars zich niet tot de K van Kuypers, of daar ging ’n elektrische schok over en door de banken (...)De geest van hem, (...), was gestaag in ons midden.’¹²⁷

Ook Kuypers taalgebruik moet het ontzien. Zo benadrukt een anonieme journalist dat Kuypers bloedserieuze betoog, doorspekt met Bijbelse passages, slechts op ironisch gelach van de aanwezigen kan rekenen.¹²⁸ Zijn Tale Kanaäns is vaker onderwerp van spot, bijvoorbeeld in Schröders eigen column ‘Dagboek van een Amsterdammer’. Hierin zet hij Kuypers neer als aanvoerder van zijn politieke voetbalteam, die op vrome wijze zijn spelers toespreekt: ‘Die sta, zie toe, dat hij niet valle.’¹²⁹

Wat opvalt aan de berichtgeving over Troelstra’s optreden in het parlement, is wederom de typering van hem als veldheer: hij is de ‘vechtgeneraal der sociaal-democraten.’¹³⁰ Een

¹²² Onbekend, ‘Tweede Kamer-overzicht’, *De Telegraaf*, 21 oktober 1909 (ochtendeditie).

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Onbekend, ‘Tweede Kamer-overzicht’, *De Telegraaf*, 28 oktober 1910 (ochtendeditie).

¹²⁵ Onbekend, ‘Tweede Kamer-overzicht’, *De Telegraaf*, 21 februari 1912 (ochtendeditie).

¹²⁶ Onbekend, ‘Tweede Kamer-overzicht’ (28 oktober 1910).

¹²⁷ Onbekend, ‘Tweede Kamer-overzicht’, *De Telegraaf*, 21 november 1908 (ochtendeditie).

¹²⁸ Onbekend, ‘Tweede Kamer-overzicht’, *De Telegraaf*, 9 december 1911 (ochtendeditie).

¹²⁹ Johan Christiaan Schröder, ‘Dagboek van een Amsterdammer’, *De Telegraaf*, 17 december 1909 (avondeditie).

¹³⁰ Onbekend, ‘Tweede Kamer-overzicht’, *De Telegraaf*, 2 december 1913 (ochtendeditie).

voorbeeld hiervan is de militaire omschrijving van de obstructie¹³¹ naar aanleiding van een afgewezen voorstel van de socialistische leider. De obstructie staat gelijk aan een oorlogsverklaring, waarin de socialisten met ‘fysieke kracht’ de regering te lijf gaan. Troelstra hangt pas het geweer aan zijn schouder, als het ultimatum aan de rechterzijde is nageleefd.¹³² Voor de militant-vijandige sfeer in het parlement kan *De Telegraaf* echter weinig waardering opbrengen. Voor Hans zijn de ‘boos-opgezette redevoeringen’ een teken van een gebrek aan zelfbeheersing.¹³³ In een ander overzicht omschrijft een onbekende journalist de heftige ruzie tussen de (vrij-)antirevolutionaire politicus Alexander de Savornin Lohman en Troelstra als een ‘treurig spel der hartstochten,’ met bovendien schadelijke gevolgen. ‘Men moet het met een gevoel van schaamte erkennen: gaat het zóó door, dan zal al zéér spoedig het prestige van ons parlement een gevoeligen knak krijgen.’¹³⁴ De journalist raadt de Kamer schertsend aan in het vervolg alle losse voorwerpen te verwijderen en de perstribune te ompantseren.¹³⁵

In zowel de parlementaire portretten als de Kameroverzichten bekritiseert *De Telegraaf* dus de ernstige, hartstochtelijke houding van Kuiper en Troelstra. De dramatische stijl, die de volksleiders zo eigen was, voelt volgens de journalisten ongemakkelijk binnen het decorum van het parlement. Kuipers ‘tale Kanaäns’ en Troelstra’s ‘bittere strijdwoord’ worden niet als authentiek en oprecht beschouwd, maar neergezet als een soort trucje dat in de Tweede Kamer weinig uithaalt. Te Velde noemt in dit kader terecht dat het beroep op echtheid voor volksleiders moeilijk vol te houden was, waardoor hun optreden iets theatraals kon krijgen.¹³⁶ De door De Haan beschreven metafoor van ‘politiek als theater’ past bij deze opvatting.¹³⁷ Politici moesten een bepaalde rol spelen om gehoord te worden, in het geval van Kuiper en Troelstra was dat die van de profeet en de veldheer. Tegelijkertijd ontstond er bewustzijn over het theatrale aspect van politiek.

Algemener gezien lijkt de metafoor van ‘politiek als spel’ van toepassing op het commentaar op volksleiders van de politieke redactie van *De Telegraaf*. De normalisering van de nieuwe openbaarheid vanaf 1900, beschreven door De Haan en Te Velde, betekende dat het voorheen revolutionaire politieke optreden van volksleiders een vanzelfsprekender onderdeel van

¹³¹ Dit was een poging van een minderheid in het parlement om door belemmering van de verhandelingen of rekking van de discussies het tot stand komen van een wet of besluit te verhinderen. Zie: Lyceus Juridisch Woordenboek, ‘Obstructie’ (versie onbekend) <http://www.juridischwoordenboek.nl/woordenboekobl.html#16378>) (30 maart 2017).

¹³² Onbekend, ‘Tweede Kamer-overzicht’, *De Telegraaf*, 22 september 1911 (ochtendeditie).

¹³³ Doe Hans, ‘Tweede Kamer-overzicht’, *De Telegraaf*, 2 juni 1906 (ochtendeditie).

¹³⁴ Onbekend, ‘Tweede Kamer-overzicht’, *De Telegraaf*, 1 mei 1912 (ochtendeditie).

¹³⁵ Onbekend, ‘Tweede Kamer-overzicht’ (1 mei 1912).

¹³⁶ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 79.

¹³⁷ Ido de Haan, ‘Stijl, vorm, ontwerp. Nadeel en nut van het stijlbegrip voor de politiek’, in: Dick Pels en Henk te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000), 226 – 248, aldaar 245 – 247.

de politieke cultuur werd.¹³⁸ Hartstocht en bittere ernst waren volgens sommige beschouwers niet in de eerste plaats een uiting van een oprechte ideologische strijd, maar een (al dan niet succesvolle) tactiek binnen het politieke spel. Geleidelijk aan ontstond daarom het idee dat de politiek een apart domein was met zijn eigen spelregels.¹³⁹ Te Velde stelt dat de bittere, ernstige retoriek van volksleiders in het politieke spel vaak teatraal en geforceerd overkwam.¹⁴⁰ De politieke redactie van *De Telegraaf* lijkt zich hierbij aan te sluiten. Humor en ‘gezelligheid’ zouden effectievere strategieën zijn.

Een verhelderend onderhoud

Naast het parlementaire portret bracht ook het interview de nieuwe volksleiders in kaart. In deze periode publiceerde *De Telegraaf* echter weinig interviews van eigen hand met Kuyper en Troelstra – de meerderheid werd rechtstreeks uit andere kranten gekopieerd. Een uitzondering hierop is het interview van een anonieme *Telegraaf*-verslaggever met Kuyper, dat in *De Telegraaf* verscheen op 21 april 1902. Aanleiding van het gesprek was de reis naar Berlijn die de minister onlangs had gemaakt en waar hij, tot ergernis van andere dagbladen, zich uitgebreid had laten interviewen door de buitenlandse pers.¹⁴¹ In *De Standaard* verdedigde Kuyper zich door te stellen dat de buitenlandse ‘persmuskieten’ misbruik hadden gemaakt van zijn uitspraken.¹⁴² Juist deze laatste opmerking schoot bij *De Telegraaf* in het verkeerde keelgat. Als Kuyper door de interviewer wordt geconfronteerd met zijn controversiële uitspraak, komt er ‘een trek van misgenoegen op ’s Ministers gelaat’, waarop een spijtbetuiging volgt. ‘Ge gelooft toch wel, dat ik vroeger zelf er óók wel eens een driestar¹⁴³ ingezet heb, waar ik later spijt van had...’¹⁴⁴ Hiermee komt de minister niet weg. Op ‘scherpen toon’ vervolgt de journalist naar eigen zeggen het interview, waarbij hij soms schertsend zelf het woord ‘persmuskieten’ gebruikt. Uiteindelijk stelt de journalist zichzelf tevreden met Kuypers verantwoording. ‘De rondborstige verklaring [heeft] (...) den laatsten zweem van twijfel weggenomen,’ besluit hij het interview.¹⁴⁵

Uit dit interview blijkt dat *De Telegraaf* een rol voor zichzelf zag als waakhond. Kuyper moest ter verantwoording geroepen worden; een onaantastbare messias-figuur was hij volgens de krant dus zeker niet. De minister was geen profeet, maar een mens die ook wel eens een fout beging. Hetzelfde beeld wordt geconstrueerd in de rubriek ‘Perskroniek’, waarin *De Telegraaf* de

¹³⁸ De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 185 – 186.

¹³⁹ Te Velde, ‘Politieke cultuur’, 396 – 400.

¹⁴⁰ Ibidem, 397 – 398.

¹⁴¹ Onbekend, ‘Perskroniek. Dr. Kuyper’s reis’, *De Telegraaf*, 11 april 1902 (ochtendeditie).

¹⁴² Onbekend, ‘Perskroniek. Het interview met dr. Kuyper’, *De Telegraaf*, 28 april 1902 (ochtendeditie).

¹⁴³ Rubriek van Kuyper in zijn dagblad *De Standaard*. In de ‘driestarren’ gaf Kuyper dagelijks commentaar op het nieuws. Zie: Wijfsjes, *Journalistiek in Nederland*, 37.

¹⁴⁴ Onbekend, ‘Bij minister Kuyper’, *De Telegraaf*, 21 april 1902 (avondeditie).

¹⁴⁵ Onbekend, ‘Bij minister Kuyper’.

meningen die binnen het journalistieke landschap over de verhouding tussen Kuyper en de buitenlandse pers bestonden uiteen zette. De algemene tendens die volgens de krant bij grote liberale bladen als het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* bestond, was kritiek op de 'loslippigheid' waar de minister zich schuldig aan had gemaakt.¹⁴⁶ 'Moet dr. Kuyper zich (...) niet meer laten interviewen, alleen omdat hij minister is,' vroeg *De Telegraaf* zich daarop af. 'Lieve hemel, dan zou hij slechter af zijn dan al zijn Europeesche en Amerikaansche collega's.'¹⁴⁷ Dat Kuyper een bepaalde 'ambtelijke waardelijkheid' genoot als minister, was dus voor *De Telegraaf* nog geen reden om zich van buitenlandse interviews te onthouden. In zijn naïviteit had hij een paar onhandige uitspraken gedaan – het kon de beste overkomen.

Opmerkelijk is ten slotte dat de interviews met volksleiders in *De Telegraaf* soms als doel hadden om opheldering te geven over het politieke bedrijf, in plaats van de politicus in kwestie. In de rubriek 'Politieke Toestand' verscheen op 30 juni 1904 een interview met Troelstra. De SDAP-leider werd door een anonieme *Telegraaf*-verslaggever gevraagd zijn licht te schijnen over de politieke situatie. In het artikel geeft hij een toelichting op de recente politieke ontwikkelingen. Troelstra beschrijft hoe steeds meer kiezers het liberalisme de rug toekeren en hiervoor een alternatief zoeken: 'Het staat met de door het kapitaal gedrukte middenstanders zoo: òf Kuyper, òf de sociaal-democratie is hun toevlucht.'¹⁴⁸ Verder gaat hij in op wat volgens hem de oorzaken zijn van het matige succes van de liberalen en wat toekomstige verkiezingen wellicht zullen brengen. Uiteraard is zijn verhaal voorzien van een duidelijke socialistische signatuur, maar van harde propaganda van zijn kant is geen sprake. Zo uit hij bijvoorbeeld zijn waardering voor zijn politieke tegenstanders. Kuyper noemt hij een knap man, en het optreden van de progressief-liberalen was *im Grossen und Ganzen* uitstekend.¹⁴⁹

Uit deze benadering van het interview blijkt dat *De Telegraaf* politieke leiders niet alleen als ideologen interessant achtte, maar daarnaast als bron van *insiders*-informatie over het politieke systeem; als spelers van het politieke spel. De krant vroeg Troelstra niet naar zijn ideologische overtuiging, maar een inkijkje in het spel. Troelstra ging daar tot op zekere hoogte in mee, door complimenten te geven aan zijn 'medespelers'. Dit geeft blijk van een zakelijke en 'professionele' opvatting van de politiek. *De Telegraaf* presenteerde de politiek als vak, dat geanalyseerd kon worden. Dit sluit aan bij De Haan en Te Velde's idee dat rond de eeuwwisseling naast ideologisch enthousiasme ook zakelijkheid van politici verwacht werd.¹⁵⁰ Behalve aansprekende standpunten,

¹⁴⁶ Onbekend, 'Perskroniek. Dr. Kuyper's reis'.

¹⁴⁷ Onbekend, 'Perskroniek. Het interview met dr. Kuyper'.

¹⁴⁸ Onbekend, 'De Politieke Toestand. Een opleving van het liberale beginsel. De toevlucht voor de gedrukte middenstanders: òf Kuyper òf de sociaal-democratie', *De Telegraaf*, 30 juni 1904.

¹⁴⁹ Onbekend, 'De Politieke Toestand'.

¹⁵⁰ De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 198.

was ook beheersing van het vak van belang.¹⁵¹ Door deze zakelijke, ‘neutrale’ benadering van de politiek lijkt *De Telegraaf* zelf echter ook onderdeel geworden van het genormaliseerde partijpolitieke bedrijf; politiek is volgens haar minder een zaak van emotie en hartstocht, en meer een spel, onderhevig aan regels, dat als zodanig geanalyseerd kan worden.

Conclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht op welke manier de politieke redacteuren van *De Telegraaf* berichtten over volksleiders Kuiper en Troelstra. In de parlementaire portretten en de Kameroverzichten wordt het bitterernstige optreden van beiden met een zekere ironische distantie gadeslagen. De zware retoriek die beiden hanteren zijn in de ogen van Stok en Hans niet meer dan een strategie om het politieke spel te spelen. Een weinig succesvolle, overigens. In interviews roept *De Telegraaf* leiders niet alleen ter verantwoording, maar ziet ze ook spelers die het spel inzichtelijk kunnen maken voor de lezer.

¹⁵¹ Dick Pels en Henk te Velde, ‘Politieke stijl in perspectief’, in: Dick Pels en Henk te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000), 1 – 13, aldaar 11.

3. Heimwee naar hartstocht: de verkiezingen

Kiesrechtuitbreiding leidde er toe dat vanaf jaren 1880 politiek toegankelijk werd voor bredere lagen van de bevolking.¹⁵² De Jong en Loots stellen dat als gevolg hiervan het volk meer betrokken raakte bij de verkiezingen. Rond de eeuwwisseling hadden verkiezingen een sterk publiek karakter en genoten ze zelfs een zekere amusementswaarde.¹⁵³ De verzuilde pers fungeerde in deze nieuwe verkiezingscultuur als een effectief campagne-instrument. Juist in verkiezingstijd konden ze dienen als platforms voor propaganda van de eigen beginselen.¹⁵⁴ *De Telegraaf* propageerde daarentegen geen specifieke politieke ideologie. Ze was daarom echter niet minder betrokken bij de verkiezingsstrijd. Aan de hand van verschillende journalistieke genres, zoals reportages, columns en informatieve rubrieken, schreven *Telegraaf*-journalisten over de verkiezingen. In dit hoofdstuk zal onderzocht worden hoe in de verschillende journalistieke genres in *De Telegraaf* bericht werd over de nieuwe verkiezingscultuur tijdens de verkiezingen in 1905, 1909 en 1913.

Verkiezingsdrukte

Tijdens de dagen in de aanloop naar de verkiezingen zaten *Telegraaf*-reporters niet om werk verlegen. De reportages van de verkiezingscampagnes in de verschillende districten¹⁵⁵ geven een goede indruk van de publieke beleving van verkiezingen. Opvallend is ten eerste dat vrijwel alle reportages de veelzeggende titel ‘verkiezingsdrukte’ hebben. In 1905 beschrijft een verslaggever hoe kandidaten luid toeterend in ‘grote wagens, beplakt met reclame-biljetten’ rondreden.¹⁵⁶ Ook andere strategieën worden uitgebreid besproken. Wielrijders, ‘sandwichmen’, opgetuigde sloepen – niks was te gek.¹⁵⁷ De reportages in dit jaar suggereren een grote belangstelling onder kiezers voor de verkiezingen. De uitslagavond was bijvoorbeeld een immens populair publiek evenement:

‘Weer stonden de mensen in dichte rijen over de gehele breedte van den N.Z. Voorburgwal en weer konden de trams er slechts langzaam door schuiven. (...) Telkens als er een nieuwe overwinning kwam, scheen er geen einde te komen aan het gejuich (...).’¹⁵⁸

¹⁵² Te Velde, ‘Politieke cultuur en politieke geschiedenis’, 400.

¹⁵³ De Jong en Loots, ‘Valt er wat te vieren op verkiezingsdag?’, 52.

¹⁵⁴ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 29.

¹⁵⁵ In deze periode was er nog sprake van een districtenstelsel, waarbij Nederland in afzonderlijke kiesdistricten was opgedeeld. Zie: Onbekend, ‘Negentiende-eeuws districtenstelsel in Nederland’ (versie onbekend), http://www.parlement.com/id/vglrddy9plkn/negentiende_eeuws_districtenstelsel_in (30 maart 2017).

¹⁵⁶ Onbekend, ‘De verkiezingsdrukte’, *De Telegraaf*, 28 juni 1905 (avondeditie).

¹⁵⁷ Onbekend, ‘De verkiezingsdrukte’ (28 juni 1905).

¹⁵⁸ Onbekend, ‘De verkiezingsdrukte’, *De Telegraaf*, 29 juni 1905 (ochtendeditie).

Het kiezersenthousiasme in deze periode, dat De Jong en Loots beschrijven, wordt hierin weerspiegeld. *De Telegraaf* is erg te spreken over het volksenthousiasme tijdens de uitslagenavond, wat getuigde van ‘politiek leven’ en ‘geestdrift’.¹⁵⁹

Ook vier jaar later berichtte de krant volop over de campagneactiviteiten in aanloop naar de verkiezingen. Een reportage met de titel ‘verkiezings-propaganda’ geeft een beschrijving van de inspanningen die partijen leverden om kiezers te bereiken. Lieder, een openlucht-bioscoopvoorstelling en zelfs vuurwerk behoorden tot het politieke geslacht.¹⁶⁰ Toch was er een verschil waar te nemen met de vorige verkiezingen. Op 11 juni 1909, verkiezingsdag, schreef *De Telegraaf* dat het uiterlijke vertoon van de campagnes niet getuigde van toegenomen politieke betrokkenheid onder kiezers. Discussies op straat over politieke opvattingen vonden nauwelijks nog plaats, het stemmen was verworpen tot een ‘plicht-bewuste arbeid’ waar weinig geestdrift aan te pas kwam. ‘Als men denkt aan het rumoerige, het enerverende van den slag van 1905, dan lijkt deze tijd een afgietsel er van,’ schrijft de verslaggever.¹⁶¹ Het lijkt alsof *De Telegraaf* hier commentaar geeft op het in haar ogen geritualiseerde en genormaliseerde karakter van verkiezingscampagnes.

Door de normalisering van het partijpolitieke bedrijf vanaf 1900 waren verkiezingscampagnes in de publieke ruimte niet revolutionair meer, maar een ingeburgerd onderdeel van de politieke cultuur. De nieuwe openbaarheid stond niet meer in de kinderschoenen, maar bevond zich in een fase van consolidatie. Opvallend is dat in tegenstelling tot de ironische en afkeurende politieke commentaren op de hartstochtelijke houding van de volksleiders, uit de reportages wel een zekere weemoed spreekt naar de tijd waarin verkiezingen nog gekenmerkt werden door geestdrift en vuur. Dit duidt op een paradoxale kijk van *De Telegraaf* op het politieke bedrijf: enerzijds ging zij mee in het beschouwen van de politiek als spel, anderzijds keurde zij soms juist de spelelementen van de politiek af.¹⁶²

Koel als komkommers

De heimwee naar het kiezersenthousiasme blijkt ook uit columns die in de verkiezingsjaren geschreven werden. Het feuilleton dat tijdens de verkiezingen van 1909 werd gepubliceerd is hier

¹⁵⁹ Onbekend, ‘De verkiezingsdrukte’ (29 juni 1905).

¹⁶⁰ Onbekend, ‘Verkiezings-propaganda’, *De Telegraaf*, 10 juni 1909 (ochtendeditie).

¹⁶¹ Onbekend, ‘Verkiezings-dag’, *De Telegraaf*, 11 juni 1909 (avondeditie).

¹⁶² In 1913 schreef *De Telegraaf*-verslaggevers ook over de verkiezingen, in deze reportages wordt wel positief geoordeeld over het kiezersenthousiasme. In een uitgebreide reportage beschrijft een *Telegraaf*-verslaggever hoe de verkiezingsdrukte tijdens de uitslagenavonden in de verschillende grote steden tot uiting kwam. Den Haag en Leiden heerste bijvoorbeeld ‘groote geestdrift.’ Zie: Onbekend, ‘De verkiezingsdrukte in het land’, *De Telegraaf*, 26 juni 1913 (ochtendeditie).

een voorbeeld van.¹⁶³ Gezien de stijl is het mogelijk geschreven door Hans, in deze periode verzorgde hij namelijk vaak politiek getinte feuilletons.¹⁶⁴ Op een levendige, komische manier vertelt de schrijver over zijn jonge jaren als propagandist: hoe hij als zestienjarige jongeman met vlammende geestdrift langs de deuren ging om twijfelende kiezers tot stemmen te brengen, of andere ‘plakkers’ te lijf ging met een stijfsekwast. Er klinkt een soort heimwee naar deze tijd, volgens de schrijver is er van de politieke passie weinig meer over. ‘Vergis ik me, of is er tegenwoordig niet meer zoo’n onverwoestbare geestdrift om de politieke stijfsekwast te zwaaien? ’t Zou jammer zijn.’¹⁶⁵

‘Dagboek van een Amsterdammer’, de meest populaire column van *De Telegraaf* in deze periode, lijkt deze vraag van de redacteur beamed te beantwoorden. Schröder betreurt dat oprechte betrokkenheid bij de verkiezingen door de jaren heen – in zijn ogen – verminderd was. Op 22 mei 1909 schreef hij:

‘Vier jaar geleden kon je den naam van Kuiper niet uitspreken, of ze sloegen je den hoed over je ooren, en de verkiezingen daarvoor kon je niet in de richting van Troelstra kijken, of je had een blauw oog. Dat waren tenminste tijden. Nu is alles even duf en saai.’¹⁶⁶

Vier jaar later is Schröder even sceptisch over de betrokkenheid van kiezers. ‘Een dooie boel,’ begint hij ‘Dagboek van een Amsterdammer’ op 17 juni 1913. De mensen zijn op deze zomerdag ‘geen graad warmer dan op andere dagen.’¹⁶⁷ ‘Koel als komkommers’ noemde hij ze eerder die maand.¹⁶⁸

De oorzaak van de vlakke belangstelling voor de verkiezingen en de politiek in het algemeen, ligt volgens Schröder bij politici. Ze zouden de betrokkenheid van kiezers niet prikkelen, omdat ze ‘zoo braaf en orderlijk en minzaam en vervelend’ zijn, dat je er een ‘flauwen smaak in je mond’ van krijgt.¹⁶⁹ ‘Ouwe wijven’, noemt hij de Kamerleden in een andere column.¹⁷⁰ Bovendien kreeg de kiezer het idee dat zijn stem weinig verschil zou maken; alle kandidaten presenteerden zich immers als ‘even groote sieraden van hun partij’. Schröder maakt in dit kader de ironische vergelijking tussen de aanbevelingen van kandidaten en paardenveilingen: ‘57-jarige

¹⁶³ Dit was een vervolghet verhaal dat rond het eind van de negentiende eeuw onderdeel was van vrijwel elke Nederlandse krant. Alles wat luchtig en leesbaar was, kon in het feuilleton voorkomen: reisverslagen, moderubrieken, kunstbeshouwingen en in dit geval artikelen in een column-achtige stijl. Zie: Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 55.

¹⁶⁴ Hagen, *Journalisten in Nederland*, 314.

¹⁶⁵ Onbekend, ‘Feuilleton. Wij, propagandisten..... I. Dag- en nacht-propaganda’, *De Telegraaf*, 24 juni 1909 (avondeditie).

¹⁶⁶ Johan Christiaan Schröder, ‘Dagboek van een Amsterdammer’, *De Telegraaf*, 22 mei 1909 (avondeditie).

¹⁶⁷ Johan Christiaan Schröder, ‘Dagboek van een Amsterdammer’, *De Telegraaf*, 17 juni 1913 (avondeditie).

¹⁶⁸ Johan Christiaan Schröder, ‘Dagboek van een Amsterdammer’, *De Telegraaf*, 13 juni 1913 (avondeditie).

¹⁶⁹ Schröder, ‘Dagboek van een Amsterdammer’ (17 juni 1913).

¹⁷⁰ Johan Christiaan Schröder, ‘Dagboek van een Amsterdammer’, *De Telegraaf*, 9 november 1906 (avondeditie).

politieke hengst, het mooiste volbloedig paard in Nederland, zeer mak, geheel gaaf de beenen, uitstekend Kamer- en Raadspaar.¹⁷¹ Ook blijkt uit zijn vergelijking met het Engelse systeem, waar het er nog om spant of links of rechts gaat winnen, dat hij de voorspelbaarheid van de Nederlandse verkiezingen afkeurt.¹⁷² De hele verkiezingen zouden bovendien weinig nut hebben: de Tweede Kamer was toch een gesloten instituut.¹⁷³ Hiermee lijkt Schröder commentaar te leveren op de normalisering van het partijpolitieke landschap. In de meer zakelijke politieke cultuur was volgens hem minder plaats voor spanning, hartstocht en geestdrift. In plaats daarvan zijn de politieke verhoudingen geconsolideerd, wat verkiezingen minder beslissend en daardoor minder spannend maakten.

De kritiek van Schröder op het politieke bedrijf lijkt zich ook te richten op het idee dat politiek door politici als spel werd beleefd. Misleidende verkiezingspropaganda liet bijvoorbeeld zien dat politici niet de stem van het volk belichaamden, maar op een tactische manier stemmen vergaarden en zo het politieke spel speelden. Zo laat hij zich kritisch uit over valse verkiezingsbeloften, die hij sprookjes bij de stembus noemt. Op een fabelachtige manier ('er waren eens twee partijen') schrijft hij over loslippige politici die aan de lopende band loze beloften doen en daarmee de kiezer om de tuin leiden.¹⁷⁴ Daarnaast raken de zogenaamde politieke voorkeuren van verkiezingskandidaten volgens Schröder kant noch wal. Zo schrijft hij over een conservatieve kandidaat die zich tegelijkertijd liberaal en vrijzinnig-democratisch voelt en zowel geliefd is bij de werklieden als de kleine burgerij. Waar hij vandaag nog een wetsontwerp met vuur verdedigt, zou hij morgen zich geestdriftig kunnen verklaren voor een amendement dat precies het tegenovergestelde verkondigt. Ook hieruit spreekt volgens Schröder geen oprechte belichaming van idealen, maar een slimme politieke strategie. 'Daar kun je met je neutrale hersenen niet bij.'¹⁷⁵

De huidige stand der politieke zaken

Berichtgeving met betrekking tot de verkiezingen had in *De Telegraaf* naast een beschouwend ook een informerend karakter. In 1909 publiceerde het dagblad een drieluik met als doel meer inzicht te verschaffen in de verkiezingen. Met het drieluik probeerde *De Telegraaf* 'met onpartijdigheid, ons eigen, de huidige stand der politieke zaken' uiteen te zetten, aldus Schröder.¹⁷⁶ De serie gaf een verklaring voor de in de ogen van de krant matte belangstelling voor de verkiezingen in dat jaar, kaartte aan welke onderwerpen volgens haar beslissend waren in de verkiezingen, en gaf een

¹⁷¹ Johan Christiaan Schröder, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 9 juni 1909 (avondeditie).

¹⁷² Schröder, 'Dagboek van een Amsterdammer' (17 juni 1913).

¹⁷³ Johan Christiaan Schröder, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 7 juni 1913 (avondeditie).

¹⁷⁴ Johan Christiaan Schröder, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 14 november 1906 (avondeditie).

¹⁷⁵ Johan Christiaan Schröder, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 16 oktober 1906 (avondeditie).

¹⁷⁶ Johan Christiaan Schröder, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 10 juni 1909 (avondeditie).

inschatting van de verwachte kansen van deelnemende partijen. De matige betrokkenheid bij de verkiezingen was volgens *De Telegraaf* het gevolg van de slappe politiek die de afgelopen jaren gevoerd was in Den Haag. Vier jaar kabinet-Kuyper had in het teken gestaan van onmacht: de politiek strompelde voort als ‘een man op krukken’. In deze analyse schrijft de *Telegraaf*-redacteur de matige belangstelling voor de verkiezingen, net zoals Schröder, toe aan de weinig spannende politiek zelf. Kuypers matige prestaties als minister-president vertalen zich in een lage betrokkenheid van het volk: ‘Is het een wonder, dat er in het land weinig belangstelling is voor dezen duffen politieken strijd, evenbeeld van den duffen parlementairen toestand,’ vraagt de journalist zich af.¹⁷⁷ Deze visie van *De Telegraaf* sluit aan bij Piet de Rooy's idee dat het parlement in deze periode steeds meer werd gezien als praatcollege, waarin ‘kleingeestige lieden’ zich met onbelangrijke zaken bezighielden en weinig politieke slagen maakten.¹⁷⁸

Het tweede deel van de serie betreft een gedetailleerde behandeling van de onderwerpen die in 1909 de verkiezingen beheersten, namelijk de staatspensionering en het algemeen kiesrecht. De anonieme redacteur zet ten eerste uiteen hoe de verschillende politieke stromingen hiertegenover staan en gaat vervolgens inhoudelijk in op beide onderwerpen. Zo worden de voor- en nadelen van mogelijke pensioenstelsels besproken en geeft *De Telegraaf* een nauwkeurig overzicht van de kosten die partijen hiervoor opzij willen leggen.¹⁷⁹ Het drieluik sluit af met een overzicht van de kansen aan de linker- en rechterzijde, waarbij ook de stembustactiek wordt besproken. Binnen de linkse partijen zouden bijvoorbeeld ‘stilzwijgende stembus-afspraken’ bestaan, waardoor ze elkaar wellicht bij de herstemming zullen gaan steunen. Ook voorspelt *De Telegraaf* de electorale kansen van de verschillende partijen.¹⁸⁰ Politiek wordt hierdoor als een wedstrijd besproken waar verschillende strategieën aan te pas komen.

Informatieve artikelen verschijnen ook in andere rubrieken in verkiezingsstijd. In ‘Aan het zoeklicht’ bespreekt en bekritiseert oud-hoofdredacteur Adriaan Obreen bijvoorbeeld de werking van het parlement. De rubriek had volgens Wolf als doel lezers kennis bij te brengen en inzicht te verschaffen in bepaalde onderwerpen.¹⁸¹ In een kritisch betoog stelt Obreen dat het kiessysteem van leden van de Eerste Kamer hopeloos verouderd is en een betere representatie van het volk moet belichamen.¹⁸² In de rubriek ‘Perskroniek’ wordt daarnaast een overzicht geschetst van de standpunten die de verschillende dagbladen propageerden tijdens de verkiezingsstrijd. Als

¹⁷⁷ Onbekend, ‘De verkiezingen. I’, *De Telegraaf*, 25 mei 1909 (avondeditie).

¹⁷⁸ Piet de Rooy, ‘Een zoekende tijd. De ongemakkelijk democratie 1913 – 1949’, in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde (red), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 1990* (Amsterdam 1999), 179 – 262, aldaar 181.

¹⁷⁹ Onbekend, ‘De verkiezingen. II’, *De Telegraaf*, 27 mei 1909 (avondeditie).

¹⁸⁰ Onbekend, ‘De verkiezingen. III’, *De Telegraaf*, 28 mei 1909 (avondeditie).

¹⁸¹ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 118.

¹⁸² Adriaan Obreen, ‘Aan het zoeklicht. L'éternelle financée’, *De Telegraaf*, 14 juni 1905 (avondeditie).

zelfverklaard ‘neutrale’ krant probeert *De Telegraaf* de rol van gids in de politieke jungle te vervullen. Op 18 juni 1905, als de districtsverkiezingen in volle gang zijn, worden de stemmingen van de dagbladen gepeild. De rechtse bladen zien de strijd hoopvol in, de antirevolutionairen treuren. Ook wordt gesjoemel met peilingen van de dagbladen aangekaart: ‘De bladen van beide partijen komen met kansberekeningen van den uitslag der herstemmingen. Eigenaardig is het te zien, hoe zoowel de bladen der rechterzijde als die der linkerzijde daarbij naar zich toe rekenen.’¹⁸³

Conclusie

Uit de beschouwingen en informatievoorziening over de verkiezingscampagnes van 1905, 1909 en 1913 blijkt dat *De Telegraaf*-journalisten politiek als een bedrijf beschouwden dat voor de kiezer inzichtelijk gemaakt moest worden. De krant zag zichzelf als gids in de verkiezingen en stond tegelijkertijd niet onkritisch ten opzichte van de ritualisering van het politieke bedrijf, waarbij de politiek meer als spel beleefd werd en van oprecht verkiezingsenthousiasme geen sprake meer was. De krant koesterde een zekere nostalgie naar de geestdrift en het politieke leven, die de verkiezingen in vroegere jaren eigen waren.

¹⁸³ Onbekend, ‘Perskroniek. De verkiezingen’, *De Telegraaf*, 18 juni 1905 (dageditie).

Conclusie

In de late negentiende en vroege twintigste eeuw onderging de Nederlandse politieke cultuur een aanzienlijke vormverandering. Het ethische en juridische debat van liberale ‘beschaafde heren’ maakte plaats voor een ideologische strijd tussen politieke partijen, waarbij mobilisering van de achterban centraal stond. De pers volgde deze ontwikkelingen op de voet door mee te gaan in de tendens van verzuiling en journalistieke standaarden te ontwikkelen om de juiste bemiddeling tussen het volk en de nieuwe partijen te garanderen. *De Telegraaf* was als neutrale krant met een Amerikaanse stijl een vreemde eend in de bijt in dit journalistieke landschap. In deze scriptie is geprobeerd een antwoord te formuleren op de vraag: ‘Op welke manier berichtten journalisten van *De Telegraaf* over aspecten van de Nederlandse politieke cultuur in de periode tussen 1902 en 1914?’

De Telegraaf verklaarde dan wel ideologisch neutraal te zijn, in de beschrijving van het politieke bedrijf was ze dat allesbehalve. In tegenstelling tot de verzuilde pers was de krant niet geïnteresseerd in het consistent uitdragen van een politieke kleur, maar des te meer in het beoordelen van de metapolitieke situatie. Uit de onderzochte journalistieke genres blijkt een paradoxale houding ten opzichte van de nieuwe politieke cultuur. Enerzijds beschouwde *De Telegraaf* de politiek als een spel, in plaats van een oprechte ideologische strijd. De ernstige, hartstochtelijke stijl van volksleiders wordt in de Kameroverzichten en parlementaire portretten gereduceerd tot speltactiek, waarvoor de humoristische repliek een succesvoller alternatief is. *De Telegraaf* werd bovendien zelf onderdeel van het spel, door zich de rol van beschouwer en gids aan te meten. In interviews en informatieve rubrieken rondom de verkiezingen maakten redacteuren het politieke spel inzichtelijk voor de lezers. Deze opvatting van politiek als spel past in de context van de normalisering van de politieke vormveranderingen na 1900. De retoriek en stijl van volksleiders waren niet meer revolutionair, en kon daardoor met een bepaalde ironische distantie worden gezien. Anderzijds bekritiseerde het dagblad de spelelementen van de politiek ook. In reportages en columns werd soms met weemoed teruggeblikt op de tijd waarin geestdrift en oprechte belangstelling nog de verkiezingen bepaalden. Verkiezingscampagnes zouden nu slechts een tactiek binnen het politieke spel zijn; van vurige ideologische conflicten zou geen sprake meer zijn.

Deze onderzoeksresultaten dragen bij aan de bestaande politieke en journalistieke historiografie. Ten eerste bieden zij een aanvulling op de bestaande geschiedschrijving over de pers. Hoe niet-verzuilde Nederlandse dagbladen in deze periode berichtten over de politieke cultuur, was tot op heden namelijk onderbelicht. Daarnaast schijnt dit onderzoek een nieuw licht op de rol die neutrale dagbladen speelden in een verzuild journalistiek landschap. Het toont aan

dat aspecten van de vormveranderingen van de Nederlandse politieke cultuur door deze dagbladen met ironische distantie benaderd werden. Ten slotte biedt het een nieuwe kijk op de vormverandering van de politieke cultuur in Nederland als geheel. Als meest gelezen krant was de berichtgeving van *De Telegraaf* over de metapolitieke situatie ongetwijfeld van invloed op de manier waarop de nieuwe openbaarheid ervaren werd in het deel van Nederland dat niet meeging in de tendens van verzuiling.

Hoewel *De Telegraaf* zichzelf beschouwde als onpartijdige krant, kan de berichtgeving van het dagblad niet neutraal genoemd worden. In dit onderzoek kon niet diep in worden gegaan op de ideologische positionering en bredere achtergrond van individuele *Telegraaf*-redacteuren, zoals Hans en Schröder. Interessant voor verder onderzoek zou dan ook zijn om na te gaan in hoeverre de verschillende politieke overtuigingen en persoonlijke achtergronden binnen de redactie van *De Telegraaf* de berichtgeving over de politieke cultuur beïnvloedden. Dit zou toekomstig onderzoek wellicht kunnen uitwijzen.

Literatuur- en bronnenlijst

Primaire bronnen

Blok S., 'Parlementaire Portretten van Mr. Antonio. CXXIX. Decorum', *De Telegraaf*, 28 maart 1903 (avondeditie).

Blok, S., 'Parlementaire portretten van Mr. Antonio. CCII. Wat de heeren wenschen', *De Telegraaf*, 26 september 1903 (avondeditie).

Blok, S., 'Parlementaire portretten van Mr. Antonio. CXII. Oude ministers', *De Telegraaf*, 13 december 1902 (avondeditie).

Blok, S., 'Parlementaire portretten van Mr. Antonio. CXIV. Van een entrée', *De Telegraaf*, 20 december 1902 (avondeditie).

Blok. S., 'Parlementaire portretten van Mr. Antonio. LXXX. Mr. Van Nierop', *De Telegraaf*, 15 februari 1902 (avondeditie).

Hans, Doe, 'Binnenhof-kiekjes. Parlementaire portretten en schetsen. I. Minister Heemkerk', *De Telegraaf* 26 februari 1910 (avondeditie).

Hans, Doe, 'Tweede Kamer-overzicht', *De Telegraaf*, 2 juni 1906 (ochtendeditie).

Obreen, Adriaan, 'Aan het zoeklicht. L'éternelle financée', *De Telegraaf*, 14 juni 1905 (avondeditie).

Onbekend, 'Bij minister Kuyper', *De Telegraaf*, 21 april 1902 (avondeditie).

Onbekend, 'De Politieke Toestand. Een opleving van het liberale beginsel. De toevlucht voor de gedrukte middenstanders: òf Kuyper òf de sociaal-democratie', *De Telegraaf*, 30 juni 1904 (avondeditie).

Onbekend, 'De verkiezingen. I', *De Telegraaf*, 25 mei 1909 (avondeditie).

Onbekend, 'De verkiezingen. II', *De Telegraaf*, 27 mei 1909 (avondeditie).

Onbekend, 'De verkiezingen. III', *De Telegraaf*, 28 mei 1909 (avondeditie).

Onbekend, 'De verkiezingsdrukte', *De Telegraaf*, 28 juni 1905 (avondeditie).

Onbekend, 'De verkiezingsdrukte', *De Telegraaf*, 29 juni 1905 (ochtendeditie).

Onbekend, 'Feuilleton. Wij, propagandisten..... I. Dag- en nacht-propaganda', *De Telegraaf*, 24 juni 1909 (avondeditie).

Onbekend, 'Perskroniek. De verkiezingen', *De Telegraaf*, 18 juni 1905 (dageditie).

Onbekend, 'Perskroniek. Dr. Kuiper's reis', *De Telegraaf*, 11 april 1902 (ochtendeditie).

Onbekend, 'Perskroniek. Het interview met dr. Kuiper', *De Telegraaf*, 28 april 1902 (ochtendeditie).

Onbekend, 'Tweede Kamer-overzicht', *De Telegraaf*, 9 december 1911 (ochtendeditie).

Onbekend, 'Tweede Kamer-overzicht', *De Telegraaf*, 1 mei 1912 (ochtendeditie).

Onbekend, 'Tweede Kamer-overzicht', *De Telegraaf*, 2 december 1913 (ochtendeditie).

Onbekend, 'Tweede Kamer-overzicht', *De Telegraaf*, 21 februari 1912 (ochtendeditie).

Onbekend, 'Tweede Kamer-overzicht', *De Telegraaf*, 21 november 1908 (ochtendeditie).

Onbekend, 'Tweede Kamer-overzicht', *De Telegraaf*, 21 oktober 1909 (ochtendeditie).

Onbekend, 'Tweede Kamer-overzicht', *De Telegraaf*, 22 september 1911 (ochtendeditie).

Onbekend, 'Tweede Kamer-overzicht', *De Telegraaf*, 28 oktober 1910 (ochtendeditie).

Onbekend, 'Verkiezings-dag', *De Telegraaf*, 11 juni 1909 (avondeditie).

Onbekend, 'Verkiezings-propaganda', *De Telegraaf*, 10 juni 1909 (ochtendeditie).

Schröder, Johan Christiaan, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 17 december 1909 (avondeditie).

Schröder, Johan Christiaan, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 22 mei 1909 (avondeditie).

Schröder, Johan Christiaan, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 17 juni 1913 (avondeditie).

Schröder, Johan Christiaan, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 13 juni 1913 (avondeditie).

Schröder, Johan Christiaan, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 9 november 1906 (avondeditie).

Schröder, Johan Christiaan, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 9 juni 1909 (avondeditie).

Schröder, Johan Christiaan, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 7 juni 1913 (avondeditie).

Schröder, Johan Christiaan, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 14 november 1906 (avondeditie).

Schröder, Johan Christiaan, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 16 oktober 1906 (avondeditie).

Schröder, Johan Christiaan, 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, 10 juni 1909 (avondeditie).

Websites

Lyceus Juridisch Woordenboek, 'Obstructie' (versie onbekend)

<http://www.juridischwoordenboek.nl/woordenboekobl.html#16378> (30 maart 2017).

Onbekend, 'Negentiende-eeuws districtenstelsel in Nederland' (versie onbekend),

http://www.parlement.com/id/vglrdyd9plkn/negentiende_eeuws_districtenstelsel_in (30 maart 2017).

Secundaire literatuur

Dam, Peter van, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).

Haan, Ido de en Velde, Henk te, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848 – 1900', *Low Countries Historical Review* 111 (1996) 2, 167 – 200.

Haan, Ido de, 'Stijl, vorm, ontwerp. Nadeel en nut van het stijlbegrip voor de politiek', in: Dick Pels en Henk te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000), 226 – 248.

Hagen, Piet, *Journalisten in Nederland. Een persgeschiedenis in portretten, 1850 - 2000* (Amsterdam 2002).

Janse, Maartje, 'Towards a history of civil society', *De Negentiende eeuw* 32 (2008) 2, 104 – 121.

Jong, Ron de en Loots, Jasper, 'Valt er wat te vieren op verkiezingsdag? Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848 – 1946', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 10 (2008) 47 – 60.

Mulder, Gerard, 'De redigerende hand. Stijl en ordening in de schrijvende journalistiek', in: Jo Bardoel (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 141 – 152.

Pels, Dick en Velde, Henk te, 'Politieke stijl in perspectief', in: Dick Pels en Henk te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000), 1 – 13.

Rooy, Piet de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijk democratie 1913 – 1949', in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 1990* (Amsterdam 1999), 179 – 262.

Rooy, Piet de, *A Tiny Spot on the Earth. The Political Culture of the Netherlands in the Nineteenth and Twentieth Century* (Amsterdam 2015).

Stephens, Mitchell, *A History of News* (New York 2007).

Velde, Henk te, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Groniek* 137 (1997), 390 – 401.

Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).

Voerman, Gerrit, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *Low Countries Historical Review* 120 (2005) 2, 226 – 269.

Wijfjes, Huub, 'Haagse kringen, Haagse vormen. Stijlverandering in politieke journalistiek', in: Jo Bardoel (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 19 – 34.

Wijfjes, Huub, 'Perspectief in persgeschiedenis', *Low Countries Historical Review* 114 (1999) 2, 223 – 235.

Wijfjes, Huub, *Journalistiek in Nederland, 1850 – 2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).

Wolf, Mariëtte, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).

Afbeeldingen

Figuur 1: Centraal Bureau voor Genealogie, 'J.C. Schröder' (versie onbekend), <http://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view/c%20schr%20der?coll=ngvn&maxpage=36&page=1&query=j.c.+schr%C3%B6der&identificer=CBG01%3A19266> (30 maart 2017).

Figuur 2: J.M.H.J. Hemels, 'Hans, Doe (1882 – 1946)' (versie 12 november 2013), <http://resources.huuygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/hans> (20 maart 2017).